

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 10 (2014)

Ηθική
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

10

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2014

Ο ορισμός του φυσικού νόμου στο έργο του
Thomas Hobbes, Λεβιάθαν

Παναγιώτα Βάσση

doi: [10.12681/ethiki.22748](https://doi.org/10.12681/ethiki.22748)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βάσση Π. (2020). Ο ορισμός του φυσικού νόμου στο έργο του Thomas Hobbes, Λεβιάθαν. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (10), 5-19. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22748>

Ο ορισμός του φυσικού νόμου στο έργο του Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν*

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΑΣΣΗ

1. Εισαγωγή

Με την παρούσα εργασία επιχειρείται η κριτική ανάλυση του ορισμού του φυσικού νόμου κατά Hobbes, όπως αυτός αποσαφηνίζεται στο έργο του φιλοσόφου, *Λεβιάθαν (Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil)*.

Στο έργο αυτό που δημοσιεύτηκε το 1651 αποκρυσταλλώνονται οι συγκρούσεις της περιόδου της *Μεγάλης Ανταρσίας* και του εμφυλίου που επακολούθησε στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, μεταξύ της μοναρχίας και του κοινοβουλίου και εκφράζεται το πολιτικό αίτημα της κοινωνικής ειρήνευσης². Στο *Λεβιάθαν* παρουσιάζεται η πρώτη εκ των τριών παραδοσιακών «συμβολαιακών» θεωριών³, οι οποίες εντάσσονται στο ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της προετοιμασίας (Hobbes) και του πυρήνα (Locke, Rousseau) του Διαφωτισμού, διαπίστωση που τοποθετεί το έργο του Hobbes στις απαρχές της νεωτερικότητας.

Το έργο απαρτίζεται από τέσσερα μέρη: *Περί Ανθρώπου, Περί Πολιτικής κοινότητας, Περί Χριστιανικής Πολιτικής Κοινότητας, Περί του Βασιλείου του Σκότους*. Η αντίληψη του φιλοσόφου για το φυσικό νόμο περιλαμβάνεται στο πρώτο μέρος και ειδικότερα στο δέκατο τέταρτο (XIV) και δέκατο πέμπτο (XV) κεφάλαιο που φέρουν τους ακόλουθους τίτλους: *Περί του πρώτου και του δεύτερου νόμου της φύσης*

και περί συμβολαίου και *Περί των άλλων νόμων της φύσης*. Ωστόσο, για την κατανόηση της χομπεσιανής θεώρησης του φυσικού νόμου κρίνεται απαραίτητη

- η αντίληψή του για το ρόλο της πρώτης φιλοσοφίας (*philosophia prima*) και
- η άποψή του για τη φυσική κατάσταση (*State of nature*) η οποία παρουσιάζεται στο δέκατο τρίτο (XIII) κεφάλαιο, με τίτλο: *Περί της φυσικής κατάστασης του ανθρώπου όσον αφορά την ευδαιμονία και τη δυστυχία του*.

2. Πρώτη φιλοσοφία, φιλοσοφική ανθρωπολογία και πολιτική θεωρία.

Η αντίληψη του Hobbes για την πρώτη φιλοσοφία (*philosophia prima*), αποτυπώνεται λίγα χρόνια μετά το *Leviathan*, στο έργο του *De corpore* (1656), αλλά ως απόπειρα θεωρητικής σύνθεσης προϋπάρχει στο έργο του. Πράγματι, ο φιλόσοφος, από τις απαρχές ακόμα της πνευματικής του σταδιοδρομίας, «...επιχείρησε να ενοποιήσει στο πλαίσιο ενός αυστηρού θεωρητικού προτύπου τρεις διαφορετικές ερμηνευτικές παραδόσεις»⁴, μεθερμηνεύοντάς τις: το μηχανιστικό υλισμό⁵, τη νομιναλιστική παράδοση⁶ και το μεθοδολογικό νεοαριστοτελισμό. Αναψηλαφώντας τις υπάρχουσες ερμηνευτικές παραδόσεις, ο Hobbes πρόταξε τον ανθρώπινο Λόγο και την ανθρώπινη δημιουργία, ως μέθοδο και αντικείμενο αντίστοιχα της επιστημονικής γνώσης.

Ο επιστημολογικός συμβατισμός του Hobbes συμβαδίζει με τον πολιτικό συμβατισμό, αποκομμένος κι αυτός από τη μεταφυσική ή οντολογική του θεώρηση: η δημιουργία της πολιτικής κοινότητας προκύπτει από τη συναίνεση, τον αμοιβαίο συμβιβασμό των ατόμων που τη συνιστούν, είναι μία σύμβαση, ένα συμβόλαιο.

Για την ανάδειξη του συμβολαίου, ο Hobbes ανατρέχει στη μελέτη της ανθρώπινης φύσης και στη λεγόμενη προ-κοινωνική ή φυσική κατάσταση, ενός θεωρητικού κατασκευάσματος που πόρρω απέχει μίας ιστορικιστικής εκτίμησης των ανθρώπινων καταβολών, διάτρη-

της ούτως ή άλλως⁷. Χαρακτηριστικό της προ-κοινωνικής κατάστασης αποτελεί η ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και συστοίχως οι ίσες ελπίδες τους για την επίτευξη των σκοπών τους. Η ανθρώπινη βούληση σε συνδυασμό με την κατάσταση ισότητας οδηγεί μοιραία σε τρεις πρωταρχικές αιτίες διαμάχης: τον ανταγωνισμό, τη δυσπιστία, τη δόξα⁸. Ο πόλεμος, είτε ως ένοπλη αναμέτρηση είτε ως προδιάθεση αναμέτρησης, αποτελεί μόνιμο φαινόμενο. Στη φυσική κατάσταση *«μόνο το υπέρτατο κακό έχει θέση, δηλαδή ο διαρκής φόβος κι ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου. Ο άνθρωπος βίος είναι μοναχικός, ενδεής, βρωμερός, κτηνώδης και βραχύς»*⁹. Ωστόσο, οι ανθρώπινες επιθυμίες και τα πάθη καθώς και οι πράξεις που απορρέουν από αυτά δε θεωρούνται αμαρτήματα, καθώς δεν υφίστανται νόμοι και πραξεολογικά κριτήρια. Ως εκ τούτου, *«Οι έννοιες του ορθού και του σφάλματος, της δικαιοσύνης και της αδικίας, δεν έχουν εδώ καμία θέση»*¹⁰. Η δυνατότητα υπέρβασης αυτής της ζοφερής κατάστασης έγκειται, κατά το φιλόσοφο, σ' αυτά τα ίδια τα πάθη και τις επιθυμίες και στο Λόγο ή, ερμηνεύοντας εδώ τον Hobbes, στα πάθη που φιλτράρονται από το Λόγο, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να θεωρούν ότι η ειρήνη αποτελεί το μέσο για να ξεφύγουν από το φόβο του βίαιου θανάτου και για να πραγματώσουν με ασφάλεια τους στόχους τους. *«Ο ορθός Λόγος προβάλλει τους κατάλληλους όρους για ειρήνη, έτσι ώστε οι άνθρωποι να οδηγηθούν σε συμφωνία. Αυτοί οι όροι αποκαλούνται, αλλιώςίτικα, Νόμοι της Φύσης...»*¹¹. Έτσι, ο ανθρωπολογικός πεσιμισμός¹² του Hobbes καταλήγει στην ορθολογική επιλογή της ειρήνης, καθώς ο κοινός φόβος των ανθρώπων, η κοινή φροντίδα για την αυτοσυντήρηση ενεργοποιούν την εγγενή ορθολογικότητα για τη διασφάλιση της ζωής και της ευημερίας.

Μία πρώτη διαπίστωση για τους φυσικούς νόμους: αποτελούν *«...ορθολογικές υποδείξεις του κοινού νου προς το συμφερότερο τρόπο κατοχύρωσης της επιβίωσης και της ευημερίας»*¹³ και απογυμνώνονται από το όποιο θεολογικό ή ηθικό υπόβαθρο, όπως θα φανεί εναργέστερα παρακάτω.

Και μία αισθητικής φύσεως παρατήρηση: με θεολογική ορολογία, πρόδηλη ακόμη και στους τίτλους των κεφαλαίων του έργου,

όπως και στον κεντρικό τίτλο, *Λεβιάθαν*, ο Hobbes αντιστρέφει τις έννοιες και απογυμνώνει την ηθική του από μεταφυσικά κριτήρια.

3. Περί του πρώτου και του δεύτερου νόμου της φύσης και περι συμβολαίου.

Για να αποσαφηνίσει το περιεχόμενο των φυσικών νόμων, ο Hobbes διακρίνει αρχικά τους όρους φυσικό δικαίωμα (jus naturale) και νόμος της φύσης (lex naturalis) αντιδιαστέλλοντάς τους, ως ελευθερία και κανόνα αντίστοιχα, που υπαγορεύονται όμως από την ίδια ανάγκη, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, και την ίδια δυνατότητα, το Λόγο¹⁴. Ως πρώτος νόμος της φύσης τοποθετείται εύλογα, μετά την ανθρωπολογική θεώρηση, η επιδίωξη και διατήρηση της ειρήνης. Με τα λόγια του φιλοσόφου: «...σε μια τέτοια (ενν. φυσική) κατάσταση όλοι έχουν δικαίωμα σε όλα, ακόμα και στο σώμα ενός άλλου. Άρα, για όσον καιρό ισχύει αυτό το φυσικό δικαίωμα όλων πάνω σε όλα, κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος, οσοδήποτε δυνατός ή σώφρων κι αν είναι, ότι θα εξαντλήσει τη φυσιολογική διάρκεια του βίου του. Αποτελεί, επομένως, εντολή ή γενικό κανόνα του Λόγου ότι κάθε άνθρωπος πρέπει να επιδιώκει την ειρήνη, στο μέτρο που έχει ελπίδα να την επιτύχει. Εάν δεν μπορεί να την επιτύχει, πρέπει να επιδιώκει και να χρησιμοποιεί την αρωγή και τα πλεονεκτήματα του πολέμου. Το πρώτο σκέλος αυτού του κανόνα περιέχει τον πρώτο και θεμελιακό νόμο της φύσης, δηλαδή την επιδίωξη και διατήρηση της ειρήνης. Το δεύτερο σκέλος συνοψίζει το φυσικό δικαίωμα, που είναι η αυτοάμυνα με όλα τα δυνατά μέσα¹⁵.

Ως δεύτερος νόμος της φύσης ορίζεται η οικειοθελής και αμοιβαία εγκατάλειψη (απεμπόληση ή μεταβίβαση) δικαιωμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί η ειρήνη, ο πρώτος και θεμελιώδης νόμος: «Ένας άνθρωπος πρέπει να είναι πρόθυμος, όταν και οι άλλοι είναι επίσης πρόθυμοι, να παραιτηθεί από το δικαίωμά του πάνω σε όλα τα πράγματα για τόσο διάστημα, όσο απαιτεί η ειρήνη και η αυτοάμυνά του και να αρκεστεί σε τόσο μόνον ελευθερία έναντι των άλλων, όση θα επέτρεπε και στους άλλους έναντι του εαυτού του»¹⁶. Ωστόσο, υπάρχουν θεμελιώδη δικαιώματα που δεν απεμπολώνται ούτε μεταβιβάζονται: α) η αντίσταση σε βίαιες επιθέσεις κατά της ζωής του ατόμου, β) η αντίσταση

του ατόμου σε εναντίον του βασανιστήρια, γιατί, εάν εγκαταλείπονταν, θα οδηγούσαν στην εξαφάνιση των ατόμων κι αυτό αντίκειται στον ορθό λόγο και την ανθρώπινη φύση. Όταν οι άνθρωποι μεταβιβάζουν εθελουσίως και αμοιβαίως δικαιώματα, συμβάλλονται. «*Η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος είναι το λεγόμενο συμβόλαιο*»¹⁷.

Για να καταστήσει σαφή τον όρο, ο Hobbes προβαίνει σε διάκριση μεταξύ συμβολαίου και δωρεάς. Στο συμβόλαιο υπάρχει απαραίτητως αμοιβαιότητα, ενώ η δωρεά είναι μονομερής ενέργεια. Ομοίως, τα σημεία- πρόδηλα ή συναγόμενα¹⁸ - του συμβολαίου είναι δεσμευτικά για κάθε συμβαλλόμενο σε όποιο χρόνο κι αν εκφράζονται, ενώ στη δωρεά η δέσμευση αφορά μόνο στον παρόντα χρόνο. Οι λέξεις που αναφέρονται στο μέλλον «...*δε μεταβιβάζουν τίποτα*»¹⁹. Έτσι, οι αξιώσεις του συμβαλλόμενου είναι ισχυρές, ενώ του δεχόμενου τη δωρεά επαφίενται στην καλή προαίρεση του δωρητή και δεν αξιώνονται *ex condigno*.

Η ισχύς του συμβολαίου, ωστόσο, προϋποθέτει:

- α) πολιτική κοινότητα,
- β) εξωτερικό εξαναγκασμό.

Όλη η ανάλυση, στη συνέχεια, αποσκοπεί στην ανάδειξη αυτών των δύο όρων.

Στη φυσική κατάσταση (κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων), με κάθε εύλογη υποψία η σύμβαση ακυρώνεται. Η εκτέλεση της σύμβασης από έναν εκ των συμβαλλομένων ισοδυναμεί με αυτοπαράδοση στον εχθρό του, δηλαδή αντίκειται στο αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα του ατόμου στη ζωή: «*Γενικά, λοιπόν, εκείνος που εκτελεί πρώτος δεν έχει καμιά εξασφάλιση ότι ο άλλος θα τον μιμηθεί, εφόσον οι προφορικές δεσμεύσεις είναι πολύ αδύναμες για να αναγκάσουν την ανθρώπινη φιλοδοξία, την πλεονεξία, το θυμό και τα άλλα πάθη, αν δεν υπάρχει και το φόβητρο μιας εξαναγκαστικής εξουσίας*»²⁰. Αντίθετα, «*στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινωνίας, όπου υπάρχει μια εξουσία συγκροτημένη για να εξαναγκάζει εκείνους που, σ' άλλη περίπτωση, θα παραβίαζαν την υπόσχεσή τους, δεν δικαιολογούνται τέτοιοι φόβοι και, για το λόγο αυτό, εκείνος που προβλέπεται από τη σύμβαση να εκτελέσει πρώτος, είναι υποχρεωμένος να το κάμει*»²¹.

Η σύναψη συμβάσεων είναι αδύνατη με τα ζώα ή με το Θεό, ενώ το περιεχόμενο της σύμβασης πρέπει να είναι εφικτό και σταθμισμένο. Επιπλέον, η σύμβαση δεν πρέπει να αντίκειται στα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, γιατί τότε αντίκειται στο Λόγο και στη φύση. Η φυσική αποδέσμευση από συμβάσεις γίνεται με εκτέλεση συμβάσεων που αποτελεί το φυσικό τέλος της υποχρέωσης. Έτσι, η αποδέσμευση ισοδυναμεί με επαναπόδοση ελευθερίας (επαναμεταβίβαση του δικαιώματος που συνιστούσε την υποχρέωση).

Ο σεβασμός των συμβάσεων από τα άτομα προκύπτει είτε από φόβο είτε από μεγαλοψυχία η οποία σπανίζει και για τούτο δεν αποτελεί ασφαλή εγγύηση. Ο φόβος αναφέρεται είτε στην ισχύ των αοράτων πνευμάτων που καλλιεργεί η θρησκεία και ο οποίος «*προηγείται της πολιτικής κοινωνίας και ριζώνει στην ανθρώπινη φύση*»²², είτε στην ισχύ των ανθρώπων που θίγονται από την αθέτηση του λόγου. Στην πρώτη περίπτωση διαπιστώνονται αδυναμίες, όπως η αμοιβαία ορκοδοσία σε κοινό αντικείμενο λατρείας, η ματαιότητα του όρκου με μορφές και τελετές ξένες για τον ορκιζόμενο, η βλασφημία του αναίτιου όρκου. Στη δεύτερη, πάλι, περίπτωση, ο φόβος «*δε ριζώνει εκεί (ενν. στην ανθρώπινη φύση) ή τουλάχιστο δε ριζώνει αρκετά, ώστε να υποχρεώνει τους ανθρώπους να τηρούν τις υποσχέσεις τους*»²³. Συμπέρασμα: μολονότι το συμβόλαιο είναι αμοιβαίο και εθελούσιο, για να έχει ισχύ δεν μπορεί να εναποτεθεί στην καλή προαίρεση και το χαρακτήρα του ατόμου ούτε στην ευσέβεια και τον όρκο του. απαιτείται ένα υποκείμενο, εκτός των συμβαλλομένων, ως εγγυητής των όρων του συμβολαίου.

4. Περί των άλλων νόμων της φύσης.

Στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο, ο Hobbes παρουσιάζει άλλους δώδεκα νόμους της φύσης που επικουρούν τους θεμελιώδεις δύο που προαναφέρθηκαν. Ο τρίτος νόμος της φύσης είναι απόρροια των διαπιστώσεων σχετικά με τις αδυναμίες εκτέλεσης του συμβολαίου και συνίσταται στην αρχή ότι οι άνθρωποι οφείλουν να τηρούν τις συμβάσεις τους. «*Τούτος ο νόμος της φύσης αποτελεί το θεμέλιο και την*

*απαρχή της δικαιοσύνης*²⁴. Ο ορισμός του τρίτου νόμου της φύσης, γίνεται η αφορμή για μία εκτενή παρέκβαση, και συνάμα κατατοπιστική, που αφορά στο νόημα της δικαιοσύνης. Είναι απαραίτητο να παρακολουθήσουμε τις σχετικές απόψεις του φιλοσόφου, γιατί διαυγάζουν ταυτόχρονα την αντίληψή του για το νόμο.

Πρώτα-πρώτα, οι όροι δίκαιο και άδικο- όπως έχει δείχθει και ωρίτερα- δεν υφίστανται στην προ-κοινωνική (φυσική) κατάσταση. Οι όροι αυτοί νοηματοδοτούνται εντός της πολιτικής κοινωνίας. Έτσι, η δικαιοσύνη νοείται ως τήρηση της σύμβασης και η αδικία ως μη τήρηση μιας σύμβασης²⁵. Η εξαναγκαστική εξουσία γίνεται απαραίτητος όρος τήρησης του συμβολαίου, δίχως να αποτελεί συμβαλλόμενο μέλος.

Η αντίληψη περί δικαιοσύνης, στον Hobbes, αντιτίθεται στη σχολαστική θεώρηση, ως *«σταθερή βούληση να αποδίδεται στον καθένα αυτό που του ανήκει»*²⁶, καθώς η δικαιοσύνη προϋποθέτει την τήρηση των συμβάσεων κι αυτή, με τη σειρά της, πολιτική κοινωνία και ιδιοκτησία. Όταν δεν υπάρχει ιδιοκτησία, δεν υπάρχει και δικαιοσύνη. Όπου δεν υπάρχει εξαναγκαστική εξουσία (πολιτική κοινότητα), δεν υπάρχει ιδιοκτησία. Συνεπώς, όσο δεν υφίσταται πολιτική κοινότητα, τίποτα δεν είναι άδικο. Η δικαιοσύνη εμφανίζεται, στη χομπεσιανή θεώρηση, ως κανόνας του Λόγου και νόμος της φύσης: η λογική πράξη αναφέρεται σε πολιτική κοινότητα και άρα συνδέεται με τη σύναψη συμβάσεων. Η σύναψη συμβάσεων είναι λογική πράξη, ενώ η αθέτηση είναι ασύνετη. Έτσι, η αθέτηση συμφωνιών συνιστά αδικία και η αδικία αφροσύνη. Και οι δυο αντίκεινται στη φύση, γιατί διακυβεύουν την αυτοσυντήρηση του ατόμου (το οποίο δεν μπορεί να επιβιώσει εκτός πολιτικής κοινωνίας, άρα εκτός συμβάσεων και τήρησης αυτών): *«Συνεπώς, η δικαιοσύνη, δηλαδή η τήρηση της σύμβασης, είναι κανόνας του Λόγου, με τον οποίο απαγορεύεται να ενεργούμε καταστροφικά για την ίδια τη ζωή μας. Και ως εκ τούτου είναι νόμος της φύσης»*²⁷.

Επιπλέον, η απόδοση δικαιοσύνης συντελείται στο παρόν κι όχι στο επέκεινα, καθώς, *«δεν έχουμε, με τα φυσικά μας μέσα, γνώση της μετά θάνατον κατάστασης του ανθρώπου, κι ακόμα λιγότερο γνωρίζουμε*

την ανταμοιβή που πρόκειται να εισπράξει τότε για την αθέτηση της υποσχέσής του»²⁸, ενώ δε δέχεται εξαιρέσεις: «Τούτο αντιβαίνει στο Λόγο»²⁹. Με τις δύο αυτές διευκρινίσεις ο Hobbes εγκοσμώνει πλήρως την έννοια της δικαιοσύνης και επικρίνει την προνομιακή μεταχείριση ατόμων έναντι του νόμου.

Η χομπεσιανή θεώρηση αποστασιοποιείται από την αριστοτελική θεώρηση της δικαιοσύνης, καθώς η έννοια έχει περισσότερο το χαρακτήρα της συνέπειας παρά της αρετής, γι' αυτό και ο φιλόσοφος αποφαινεται: «Δεν υφίσταται αδικοπραγία, οτιδήποτε και να μας κάνει κάποιος, αν τούτο είναι σύμφωνο με τη δηλωμένη προς αυτόν βούλησή μας»³⁰, δηλαδή αν έχουμε συναινέσει με τη σύναψη συμβάσεων στην πράξη. Επιπλέον, ο Hobbes προβαίνει σε κριτική των παραδοσιακών ορισμών της ανταλλακτικής και της διανεμητικής δικαιοσύνης. Η ανταλλακτική δικαιοσύνη συνίσταται σε αριθμητική αναλογία. Ορίζεται παραδοσιακά ως «...ισότητα αξίας των πραγμάτων για τα οποία συνάφθηκε σύμβαση»³¹, αλλά ο Hobbes δε θεωρεί εξ ορισμού άδικη την πώληση ενός αγαθού ακριβότερα από την αγορά του. Η διανεμητική δικαιοσύνη πάλι συνίσταται σε γεωμετρική αναλογία. Ορίζεται ως «...ίση κατανομή των ωφελημάτων μεταξύ ισάξιων ανθρώπων»³², όμως ο Hobbes δε θεωρεί εξ ορισμού άδικη την απόδοση σε κάποιον παραπάνω απ' ό,τι αξίζει. Συμπερασματικά, το κριτήριο της αξίας όλων των πραγμάτων, σύμφωνα με τον Hobbes, είναι «η όρεξη των συμβαλλομένων»³³. Συνεπώς, «Ανταλλακτική δικαιοσύνη είναι, ορθότερα, ο δίκαιος τρόπος ενέργειας του συμβαλλόμενου δηλαδή η εκτέλεση της σύμβασης περί αγοράς, πώλησης, ενοικίασης, δανεισμού, ανταλλαγής προϊόντων και άλλων πράξεων που στηρίζονται σε συμβόλαια», ενώ η διανεμητική δικαιοσύνη «...είναι η δικαιοσύνη ενός διαιτητή, δηλαδή η πράξη του ορίζει τι είναι δίκαιο»³⁴ (ευθυδικία). Με τις διευκρινίσεις αυτές ο φιλόσοφος επανέρχεται στο ζήτημα του συμβολαίου καθώς τοποθετεί τα δύο είδη δικαιοσύνης εντός του συστήματός του, σε σχέση με τους συμβαλλόμενους και τον εξωτερικό ως προς τη σύμβαση διαιτητή, ανανοηματοδοτώντας τα.

Ακολουθούν οι υπόλοιποι έντεκα νόμοι ως άμεσες συνεπαγωγές των προειρηθέντων και στους οποίους δε θα κάνουμε ιδιαίτερη ανα-

φορά. Οι νόμοι αυτοί διευκολύνουν στην ουσία την τήρηση των τριών πρώτων και θεμελιωδέστερων: η επιδίωξη της ειρήνης, που είναι ο πρώτος νόμος, πραγματώνεται μόνο όταν τα άτομα προβαίνουν σε απεμπόληση ή μεταβίβαση δικαιωμάτων και τηρούν ως συμβαλλόμενα μέλη τις υποσχέσεις τους υπό το καθεστώς μίας εξαναγκαστικής εξουσίας την οποία έχουν επιλέξει και έχουν εξουσιοδοτήσει ως διαιτητή των συμβάσεών τους. Γράφει σχετικά ο Hobbes: *«Αυτοί είναι οι νόμοι της φύσης, που επιτάσσουν την ειρήνη, ως μέσο επιβίωσης των ανθρώπων μέσα σε πολυπληθή σύνολα· και αφορούν αποκλειστικά τη θεωρία της πολιτικής κοινωνίας»*³⁵. Με τη φράση «αποκλειστικά» δε μένει χώρος για καμία μεταφυσική, υπερβατική θεώρηση. Τουναντίον, τόσο οι νόμοι, όσο και η εξαναγκαστική εξουσία αποτελούν αναγκαίες συμβάσεις που υπαγορεύει ο φόβος, το συμφέρον και ο Λόγος. Ακόμη κι αν παρακάτω, στο Δεύτερο Μέρος του Λεβιάθαν, το συμβόλαιο καταλήγει σε κοινότητα κυρίαρχου-υπηκόου³⁶- ενώ από τη στιγμή της εγκαθίδρυσης του κυρίαρχου, η εξουσία του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και το μόνο δικαίωμα που διατηρούν τα άτομα είναι το αναφαίρετο δικαίωμα της αυτοάμυνας σε άμεση επίθεση ή ελευθερίες στη σφαίρα της οικονομικής δραστηριότητας και της ιδιωτικής ζωής- ο συμβατισμός αυτός ισχύει. Βέβαια, ο Hobbes, παρότι δεν αποκλείει τη δημοκρατική διακυβέρνηση, προκρίνει σαφώς την απολυταρχία αλλά η προτίμηση αυτή για να είναι νόμιμη θα πρέπει να στηρίζεται στη διυποκειμενική συναίνεση και πάντως δεν αποτελεί προϊόν της θείας βούλησης.

Για να συμπυκνώσει το περιεχόμενο όλων των φυσικών νόμων, ο φιλόσοφος αναφέρει πως στηρίζονται όλοι τους σε έναν εύληπτο κοινό τόπο: *«μη κάνεις στους άλλους ό,τι δε θα έκανες στον εαυτό σου»*³⁷, είναι εύκολο να τηρηθούν, ενώ ως αποτέλεσμα του ανθρώπινου λόγου και της ανθρώπινης φύσης *«...είναι αμετάβλητοι και αιώνιοι»*³⁸. Τέλος, οι νόμοι διακρίνονται ανάλογα με τις υποχρεώσεις τους σε εκείνους που υποχρεώνουν «in foro interno» και «in foro externo». Διαβάζουμε σχετικά: *«οι νόμοι της φύσης υποχρεώνουν in foro interno, συνδέονται δηλαδή με μια επιθυμία τήρησής τους· δεν υποχρεώνουν όμως πάντοτε in foro externo, δηλαδή ως προς την εφαρμογή τους»*³⁹. Γι' αυτό

ειδικά το σημείο που αποτυπώνεται επιλογικά στο κεφάλαιο Περί των άλλων νόμων της φύσης, έχει χυθεί αρκετό μελάνι, καθώς άλλοι επισημαίνουν ασυμβατότητα με τον, κατά τα άλλα, ηθικό ρεαλισμό του φιλοσόφου, ενώ άλλοι πως ο Hobbes δεσμεύει συνειδησιακά το άτομο, κάτι που επίσης δε συνάγεται με απόλυτη συνέπεια από το έργο του. Μία διέξοδο από το δίλημμα παρέχει η παρακάτω θεώρηση: «...*όταν υπάρχει ασφάλεια, ο φυσικός νόμος δεσμεύει απόλυτα, και οι υποχρεώσεις μου, οι συνειδησιακές και εσωτερικές, πρέπει να γίνουν πράξη. Όταν όμως επικρατεί καθεστώς γενικής ή ειδικής ανασφάλειας και είναι ακαθόριστο το μέλλον της ενοχής, δεν υποχρεούμαι να τηρήσω τις υποσχέσεις μου*»⁴⁰, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι πάντα επιλέγεται η αθέτηση των υποσχέσεων ελλείψει συνεπειών. Η πρωτοτυπία δηλαδή του Hobbes έγκειται στο σύνδεσμο που αθόρυβα επιχειρείται στο έργο του φιλοσόφου μεταξύ υποχρεώσεων «in foro interno» και «in foro externo», καθώς η συνειδησιακή υποχρέωση του ατόμου δεν αναιρείται αυτόματα σε καθεστώς ανασφάλειας και πολέμου, μολοντί δε δεσμεύεται πια «in foro externo».

Η τήρηση των νόμων της φύσης περιορίζει τον υποκειμενισμό που βασιλεύει στη φυσική κατάσταση και αποτελεί πραξολογικό κριτήριο⁴¹, συνεπώς η ηθική φιλοσοφία ταυτίζεται στο Hobbes με τη διδασκαλία των νόμων της φύσης⁴². Η χομπεσιανή αντίληψη, όμως, περί νόμων δεν προσδιορίζει το περιεχόμενο των συμβάσεων αλλά την ανάγκη συμβάσεων και τη συνέπεια προς αυτές. Έτσι, αντιτίθεται τόσο στην αριστοτελική άποψη περί μεσότητας (ως περιεχομένου της ηθικής πράξης), όσο και περί θείας εκπόρευσης του νόμου και του δικαίου. Σύμφωνα με την τελευταία αποστροφή του φιλοσόφου: «*Νόμος, ακριβέστερα, είναι τα λεγόμενα όποιον έχει το δικαίωμα να διατάζει τους άλλους*»⁴³ και προφανώς αυτό το δικαίωμα εκχωρείται με τους όρους που προδιαγράψαμε από υπαρκτά υποκείμενα σε υπαρκτό υποκείμενο (πρόσωπο ή κράτος).

5. Συμπεράσματα

Η φιλοσοφία του Thomas Hobbes εντάσσεται στους κόλπους του

ηθικού νατουραλισμού ή ηθικής φυσιοκρατίας, καθώς εκεί ο Λόγος εμφανίζεται «...ως θεματοφύλακας του νόμου της φύσης»⁴⁴. Η ηθική φιλοσοφία στηριζόμενη στο Λόγο μελετά, όπως η φυσική τα φυσικά σώματα και τις αιτίες της κίνησής τους, τις πράξεις και τις αιτιώδεις σχέσεις τους, απαλλαγμένη από τη θεολογική και μεταφυσική θεώρηση, με αποτέλεσμα την αντίθεση στο θεολογικό αριστοτελισμό των σχολαστικών. Ο Hobbes εγκαταλείπει το σχολαστικό «Φυσικό Δίκαιο» και αναφέρεται σε «Νόμους της Φύσης». Εφόσον οι φυσικοί νόμοι εμφανίζονται με την ισχύ του νόμου στην κοινωνική κατάσταση, ενώ στην προ-κοινωνική υπάρχουν μόνο σαν ιδιότητες, συναρμόζονται με το θετικό δίκαιο. Αυτή τη διαπίστωση του αναγνώστη επιβεβαιώνει με σαφήνεια ο ίδιος ο Hobbes στο Δεύτερο Μέρος του Λεβιάθαν, κεφάλαιο είκοσι έξι (XXVI), Περί Θετικού Δικαίου: «*Ο θετικός και ο φυσικός νόμος δεν είναι διαφορετικά είδη, αλλά διαφορετικά μέρη του νόμου, όπου το γραπτό μέρος αποκαλείται θετικό δίκαιο και το άγραφο μέρος φυσικός νόμος*»⁴⁵.

Το μεθοδολογικό υπόβαθρο της χομπεσιανής θεώρησης είναι ο ατομικισμός ως παρελκόμενο της νομιναλιστικής οντολογικής επιλογής. Η ανθρωπότητα, ως φιλοσοφική κατηγορία, εμφανίζεται με τη μορφή μεμονωμένων ατόμων που παρουσιάζουν σχέση ομοιότητας και γι' αυτό μπορούν να συμβληθούν⁴⁶. Η πολιτική κοινότητα αποτελεί οντότητα δικαίου δίχως ηθικά, υπερβατικά υποστυλία, ενώ τα ένστικτα και τα ανθρώπινα πάθη της προ-κοινωνικής κατάστασης δεν εξαλείφονται αλλά μετατίθενται στην πολιτική κοινωνία σε ειρηνικά έργα και δημιουργικότητα.

Ο πολιτικός συμβατισμός αποκτά κύρος μέσω της διυποκειμενικής δέσμευσης, της συναίνεσης, έστω κι αν αυτή κατευθύνεται από το φόβο. Στο σημείο αυτό, και παρά την πρόκριση της κοσμικής απολυταρχίας, ως καταλληλότερου εγγυητή του συμβολαίου, εδράζεται η ριζοσπαστικότητα του Hobbes. Σε μια εποχή θριάμβου της «ελέω Θεού» απολυταρχίας, ο Hobbes μετατοπίζει τα κριτήρια νομιμότητας της εξουσίας από τον ουρανό στη γη· κι ακόμη περισσότερο: στον άνθρωπο όχι «κατ' εικόνα και ομοίωση» μίας τελειότητας, αλλά στις πιο σκοτεινές εκδοχές της ανθρώπινης ύπαρξης, στον

ανταγωνισμό, την επιθετικότητα και το φόβο.

Η θεμελίωση του φυσικού νόμου στο «εγωιστικό σύστημα» (ή «selfish system») του Hobbes δέχθηκε αμφισβήτηση είτε ως προς την προέλευση του φυσικού νόμου⁴⁷ είτε ως προς την πρόκριση της επιθετικότητας⁴⁸ ως ανθρωπολογικού χαρακτηριστικού. Ωστόσο, μέσω της ηθικής του Hobbes, ακόμη κι ως αντικειμένου αμφισβήτησης, ανανεώθηκε η φιλοσοφική συζήτηση⁴⁹. Η μετάθεση του νόμου από τη «ratio» στην ισχύ εκείνου που θέτει το νόμο, οδηγεί συστοίχως στη μετάθεση της αλήθειας από αίτιο του νόμου σε αιτιατό, σε αποτέλεσμα του νόμου. Αυτή η αντίληψη θα διαποτίσει πρωτίστως την προτεσταντική θεώρηση του κόσμου, ενώ στη σύγχρονη εποχή θα διοχετευτεί στο έργο του Max Weber και την αντίληψή του ότι ο καθένας ακολουθεί το δαίμονα ή το Θεό που επιλέγει αυθαίρετα και ότι ο κόσμος παραμένει άρρηκτα και διαρκώς συνδεδεμένος με το ενδεχόμενο της τελικής σύρραξης, άποψη που θα αμφισβητήσει ακολούθως η Hannah Arendt⁵⁰.

Η αντίληψη του Hobbes για το νόμο της φύσης που εδράζεται στην ηθική του φιλοσοφία επικρίνεται και ως «θύμα» της φουσιοκρατικής πλάνης του φιλοσόφου, όπως πολύ νωρίς κατέδειξε ο David Hume. Η σύγχυση μεταξύ περιγραφικών και αξιολογικών προτάσεων, οδήγησε στη διατύπωση φυσικών-ηθικών νόμων από μία περιγραφική ανάλυση, άρα νόμων δίχως πραγματικό κύρος⁵¹. Παράλληλα, η θεμελίωση των νόμων σε εξωτερικούς παράγοντες⁵² ενεργοποίησε την κριτική φιλοσοφία του Immanuel Kant και την αναζήτηση εσωτερικών πραξεολογικών κριτηρίων⁵³. Η χομπεσιανή άποψη μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί σύμφωνα με τα ποππεριανά⁵⁴ κριτήρια, καθώς αποτελεί ένα κλειστό σύστημα αυτό-επιβεβαίωσης⁵⁵.

Κατακλείδα: η χομπεσιανή άποψη για τους νόμους της φύσης εκκινείται μεν από μία φιλελεύθερη βάση, αλλά αναδιπλώνεται και καταλήγει σε νομιμοποίηση της αυταρχικής εξουσίας· της αναγνωρίζεται, λοιπόν, η πρόθεση και το εγχείρημα εξόδου από το σχολαστικισμό και τη θεική αυθεντία, αλλά της καταλογίζεται αφενός η θεμελίωσή της σε μία αρνητική ανθρωπολογική θεώρηση κι αφετέρου η ηθική νομιμοποίηση του αυταρχισμού. Φαίνεται πως η εμπιστοσύ-

νη του Hobbes στον ανθρώπινο Λόγο ήταν αναγκαία αλλά όχι και επαρκής συνθήκη ειρήνης, και για τούτο, ο φόβος του φιλοσόφου αναίρεσε στο τέλος την εμπιστοσύνη του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας. Το όνομα Λεβιάθαν αλιεύτηκε σκόπιμα από την Παλαιά Διαθήκη (Βιβλίο του Ιώβ). Η εβραϊκή λέξη αναφέρεται στο θαλάσσιο, ακατανίκητο κήτος Λεβιάθαν («παν υψηλόν ορά, αυτός δε βασιλεύς πάντων των εν τοις ύδασιν», Ιώβ, ΜΑ', 26) και συνεκδοχικά χρησιμοποιείται από τον Hobbes για να υποδηλώσει την υπεροχή του απόλυτου μονάρχη.
2. Βλ. Μανόλη Αγγελίδη, «Εισαγωγή στις θεωρίες της πολιτικής», *Θεωρίες της Πολιτικής και του Κράτους*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, μτφρ. Μανόλη Αγγελίδη, Θανάση Γκιούρα, Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 22.
3. Οι άλλες δύο παραδοσιακές «συμβολαιακές» θεωρίες περιέχονται στα εξής έργα: John Locke, *Two treatises of Government*, 1690 και Jean-Jacques Rousseau, *Du Contrat Social*, 1762.
4. Αιμίλιου Μεταξόπουλου, «Εισαγωγικά στην ανάγνωση του Hobbes» στο Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, μτφρ. Γρηγόρη Πασχαλίδη, Αιμίλιου Μεταξόπουλου, Γνώση, Αθήνα, 2006, σελ. 11.
5. Προσανατολισμένος κυρίως στους Francis Bacon και Galileo Galilei, ο Hobbes επεξεργάστηκε μια επιστημονική φιλοσοφία, μέθοδος της οποίας ήταν «η ορθολογική ανακάλυψη αποτελεσμάτων» και η θεώρηση του κόσμου και του ανθρώπου ως «μηχανής» με κύριο χαρακτηριστικό της την κίνηση.
6. Η διαμάχη νομιναλισμού- ρεαλισμού είναι κυρίαρχη στη μεσαιωνική φιλοσοφία και στους πρώτους νεότερους χρόνους. Η προτίμηση στα nomina κι όχι στα realia δεικνύει τη ρήξη με το σχολαστικιστικό πνεύμα και τη συνακόλουθη ροπή προς το σχετικισμό.
7. Γιώργου Ν. Πολίτη, *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής και η φιλοσοφία του John Locke*, Έννοια, Αθήνα, 2004, σελ. 38: «(ο όρος χρησιμοποιείται αναλυτικά)... με τρόπο και μεθοδολογία που δεν αναζητεί την ιστορική στιγμή της εμφάνισης της πολιτικής κοινωνίας, αλλά την αποκρυσταλλωμένη αλήθεια σχετικά με το αίτιο, τον αυθεντικό λόγο ύπαρξης του θεσμού της πολιτικής κοινωνίας».
8. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν*, εισαγ. Αιμίλιου Μεταξόπουλου, μτφρ. Γρηγόρη Πασχαλίδη, Αιμίλιου Μεταξόπουλου, Γνώση, Αθήνα, 2006, σελ. 195.
9. Ό.π., σελ. 196.
10. Ό.π., σελ. 198.
11. Ό.π.
12. Αιμίλιου Μεταξόπουλου, *ό.π.*, σελ. 41.
13. Ό.π., σελ. 51.

14. jus naturale: φυσικό δικαίωμα. «Είναι η ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση για να συντηρήσει τη φύση του, δηλαδή τη ζωή του, και κατ' ακολουθία η ελευθερία να κάνει οτιδήποτε που κατά την κρίση και το Λόγο του θα θεωρήσει καταλληλότερο μέσο γι' αυτό το σκοπό». *lex naturalis*: νόμος της φύσης. «Είναι μια εντολή ή ένας γενικός κανόνας, που έχει ανακαλυφθεί μέσω του Λόγου και απαγορεύει στον άνθρωπο να κάνει κάτι, που θα καταστρέψει τη ζωή του ή που θα τον στερήσει από τα μέσα συντήρησής της· κι ακόμα του απαγορεύει να παραλείπει όσα ο ίδιος θεωρεί απαραίτητα για τη διατήρησή της». Τόμας Χομπς, ό.π., σελ. 199.

15. Τόμας Χομπς, ό.π., σελ. 200.

16. Ό.π.

17. Ό.π., σελ. 202.

18. α) Πρόδηλα: λέξεις που αναφέρονται στο παρόν ή στο μέλλον (υποσχέσεις), β) Συναγόμενα: λέξεις, πράξεις, σιωπές και γενικά «...οτιδήποτε εκφράζει επαρκώς τη βούληση του συμβαλλομένου». Τόμας Χομπς, ό.π., σελ. 203.

19. Ό.π., σελ. 204.

20. Ό.π., σελ. 206.

21. Ό.π.

22. Ό.π., σελ. 210.

23. Ό.π., σελ. 210.

24. Ό.π., σελ. 213.

25. «...Για να αποκτήσουν νόημα τα ονόματα δίκαιο και άδικο πρέπει να υπάρξει μια εξαναγκαστική εξουσία, που να επιβάλλει σε όλους εξίσου την τήρηση των συμβάσεων, απειλώντας τους με τιμωρία μεγαλύτερη του οφέλους που προσδοκούν να αποκομίσουν από την αθέτησή τους». Τόμας Χομπς, ό.π.

26. Ό.π., σελ. 214.

27. Ό.π., σελ. 217.

28. Ό.π., σελ. 217.

29. Ό.π.

30. Ό.π., σελ. 219.

31. Ό.π.

32. Ό.π., σελ. 220.

33. Ό.π., σελ. 219.

34. Ό.π., σελ. 220.

35. Ό.π., σελ. 225.

36. Ό.π., σ. 242.

37. Ό.π., σελ. 226.

38. Ό.π.

39. Ό.π.

40. Παναγιώτη Ν. Πανταζάκου, *Ένοτικο και ελευθερία κατά τον Τόμας Χομπς*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σελ. 51.

41. «Η επιστήμη των νόμων της φύσης είναι η μοναδική και αληθινή ηθική φιλοσοφία. Διότι η ηθική φιλοσοφία δεν είναι παρά η επιστήμη του τι είναι καλό και τι κακό για

την αμοιβαία συναναστροφή και την κοινωνία του ανθρώπινου είδους». Τόμας Χομπς, *ό.π.*, σελ. 227.

42. «Η περί αρετής και κακίας επιστήμη είναι η ηθική φιλοσοφία· έπεται, συνεπώς, ότι η αληθής διδασκαλία για τους νόμους της φύσης είναι η αληθής ηθική φιλοσοφία». Τόμας Χομπς, *ό.π.*, σελ. 227.

43. Τόμας Χομπς, *ό.π.*, σελ. 228.

44. Γιώργου Ν. Πολίτη, *ό.π.*, σελ. 40.

45. *Ό.π.*, σελ. 330.

46. Διαθέτουν, δηλαδή, κοινά ένστικτα, πάθη, επιθυμίες και την κοινή δυνατότητα του Λόγου.

47. Βλ. νεοπλατωνική σχολή του Καίμπριτζ με κύριους εκπροσώπους της τους Ralph Cudworth και Henry More.

48. Η κριτική του Cumberland.

49. «Πώς γενιούνται στο πνεύμα του ανθρώπου το δίκαιο, η ηθική, η θρησκεία; Έτσι τίθεται τώρα το πρόβλημα, με το οποίο μπαίνουμε στο χώρο της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού». W. Windelband- H. Heimsöeth, Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Β' τόμος, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1986, σελ. 213.

50. Βλ. Hannah Arendt, *Περί Βίας*, εισαγ.- μτφ. Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.

51. «Έτσι, από το γεγονός ότι, πράγματι, οι άνθρωποι φροντίζουν για το ατομικό συμφέρον τους και τη ζωή τους...ο Hobbes, πέφτοντας θύμα της φυσιοκρατικής πλάνης, φαντάστηκε ότι οι άνθρωποι πρέπει, επίσης, να κάνουν ό,τι εξυπηρετεί το προσωπικό συμφέρον τους και ικανοποιεί το ένστικτό τους για τη διατήρησή τους στη ζωή». Θεοδόσιου Ν. Πελεγρίνη, *Φιλοσοφία και Αμφισβήτηση. Για το Θεό, τη Γνώση και την Ηθική Πράξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996, σελ. 287.

52. Όπως λ.χ. οι συνθήκες ανασφάλειας ή ασφάλειας.

53. Βλ. καντιανές κατηγορικές προσαγές.

54. Αναφερόμαστε κυρίως στο έργο του Karl Popper, *Conjectures and Refutations*.

55. Κλειστό σύστημα: προϋποθέτει μία αναπόδεδικτη αρχή, βάσει της οποίας εκτυλίσσεται το ηθικό σύστημα.